
*Р.В. Самчук,
аспірант інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України*

КОНЦЕПЦІЯ “ВНУТРІШНЬОЇ СВОБОДИ” К.РОДЖЕРСА ЯК ШЛЯХ ДО АВТЕНТИЧНОГО ІСНУВАННЯ

Проблема свободи та її дефініції була актуальною протягом всього історичного поступу людини. Складність та неоднозначність згаданого питання зумовлена тим, що воно пройшло ряд трансформацій разом із самим людством. Та, незважаючи на час та зміни, актуальність питання свободи ніколи не зменшувалася, що дає змогу розглядати його як одну з сутнісних характеристик людини.

Як влучно підмітив В.Пазенок, “у структурі основних сюжетів світової філософії свобода посідає почесне місце. Тексти мислителів різних епох, присвячені її проблематиці, становлять великий розділ особливого філософського знання – “філософію свободи”, у якій кожне наступне покоління філософів дописує свої сторінки” [1, 13].

Проблемою свободи займався багато видатних філософів ХХ ст. – К.Поппер, Х.Аренд, Ж.-П. Сартр, А.Камю, І.Берлін, Р.Рорті, Е.Левінас, Ю.Габермас, М.Бердяєв. Не обминули увагою це питання і провідні вітчизняні дослідники: М.Попович, С.Кримський, В.Лях, В.Пазенок, К.Райда, І.Бичко, Г.Коваadlo, С.Пролеєв, Л.Ситніченко.

У наш час це питання розглядається з багатьох позицій та характерних для них філософсько-світоглядних настанов. Головна особливість постановки проблеми полягає в тому, що індустріальна доба загострила відчуття поневоленості та відчуження індивіда, возвеличивши державні механізми та їх вождів, для яких окрема людина ставала лишень маленьким гвинтиком, що розчинений у величезному державному механізмі й повністю підкорений йому. Такий механістично-детермінований стан репресивно впливав на свідомість людей, яких було уніфіковано, уподібнено відповідно до державного стандарту. Внаслідок цього з'явилося суспільство “однакових” людей, однакових зовні та зсередини, з однаковими поглядами та думками.

Значущість проблеми свободи в сучасному світі, як стверджує В.Пазенок, “посилюється дією двох конфронтуючих тенденцій – появою нетрадиційних видів людської несвободи, модифікаційних форм відчуження індивіда і зростанням уваги до ціннісних орієнтирів суспільного поступу, його смислоутворювальних чинників” [1, 12].

Проблема свободи завжди належала до першочергових завдань екзистенціальної психології, як і філософії екзистенціалізму, що виступала одним з теоретичних та ідейних джерел цього напрямку психології. Слід зазначити, що питання, поставлені представниками екзистенціалізму, були сприйняті та перенесені на поле психіатрії представниками екзистенціальної психології. У працях екзистенціалістів згадані психологи побачили майстерно поставлені проблеми, що турбували їх пацієнтів. Питання, власне, стосувалися не звичайних психосоматичних порушень, а зрушень у глибинних пластах свідомості: тих, що утворюють “замість” та “Я” кожної людини. Представники екзистенціальної психології виробили власний погляд на свободу, наразі розглянемо концепцію “внутрішньої свободи” К.Роджерса, що був одним із засновників згаданого напрямку в психології.

Зокрема, гадаю, слушною буде з цього приводу думка К.Роджерса, який називав панівну тенденцію в тогочасному світі – “геть від свободи”. Він стверджував: “Сьогодні чиниться колосальний тиск – культурний і політичний – у бік конформізму, слухняності та жорстокості” [2, 48]. Тиск чиниться звідусіль: з радіоприймачів та телеекранів, через пресу, освіту, він не полишає людину ні вдома, ні на роботі. Всюди або майже всюди намагаються вплинути на наш вільний вибір: галаслива реклама нав'язливо пропонує непотрібні нам речі, інформаційний простір засмічений відверто неправдивою

інформацією, індустрія розваг формує наше дозвілля, зтягаючи у шори конформності та возвеличення банальних базових потреб, підносячи їх до рангу цінності. Водночас склалася ситуація, яку, за словами Г.Маркузе, можна було охарактеризувати так: “Масове виробництво і розподіл претендують на всього індивіда...” [3, 274].

Зовнішній вплив став настільки вражаючим, що від нього вже майже ніде сховатися. Виходячи з цього, К.Роджерс і розробив концепцію “внутрішньої свободи” як внутрішнього особистісного джерела протиставлення зовнішньому тискові. Як безмежного ресурсу, що є в кожному із нас і потребує вивільнення та реалізації, задіяння всіх креативних та творчих здібностей.

Що ж таке внутрішня свобода? К.Роджерс визначає її так: “Це суттєво внутрішня річ; вона існує в живій людині, зовсім окремо від зовнішнього вибору альтернатив, про який ми так часто думаємо, що саме він утворює свободу” [2, 44]. Говорячи про “внутрішню свободу”, автор порівнює її з тим типом свободи, який описує у своїх працях В.Франкл, з свого власного досвіду перебування в концентраційних таборах. Йдеться про свободу, котру не могли зламати жахи того часу, незважаючи на те, що у в’язнів було відібрано все, що можна відібрати: власність, ідентичність, право вибору. Проте навіть роки перебування в концентраційних таборах у їх страшних умовах засвідчили, що єдине, чого не можна відібрати в людини, це лише однієї речі – останньої людської свободи як права обирати своє власне ставлення до даної сукупності обставин, та права здійснювати свій особистий шлях у цих обставинах. Проілюструємо це твердження цитатою з праці В.Франкла “Людина у пошуках сенсу”: “Людина не вільна від обставин. Але вона вільна зайняти позицію щодо них. Умови не зумовлюють її повністю. Від неї – в межах її обмежень – залежить, здасться вона чи поступиться обставинам” [4, 77]. Отже, внутрішня свобода – це свобода глибоко суб’єктивна та екзистенційна, коли людина діє за принципом: “Я можу жити сама, тут і зараз, за своїм власним вибором” [2, 44].

Дуже яскраво та вдало, на нашу думку, змалював одну з перешкод для самовиявлення Іняс Лепп: “Не автентичне існування характеризується браком запалу й пориву, в ньому все “раціонально вивірено” і обраховано, воно остерігається будь-якої пристрасті, що могла б посіяти смуту в “порядку”, що, як здається, було встановлене на все життя” [5, 120].

Оцінюючи наявний у ті часи стан речей, К.Роджерс дотримується тієї думки, що свобода настільки фруструється, що вже виникає потреба вчитися бути вільними. А це означає стати собою. Цей процес не простий та тривалий, успіх у його досягненні великою мірою залежить від таких речей, як наявність тісних, теплих та орієнтованих на розуміння стосунків, коли існує свобода від таких речей, як небезпека, і свобода для того, щоб вибирати і бути [2, 45]. Для цього людина повинна пройти шлях від стану, коли вона боїться своїх внутрішніх почуттів і захищається від них, до стану, коли дозволяє цим почуттям бути, існувати як прийнятним елементам самої себе [2, 39]. Тут мається на увазі зростання відкритості досвіду. Наведену тезу можна зрозуміти, пише В.Лях, через зіставлення її з психологічними захисними реакціями індивіда, де відкритість є протиставленням захисту. Таким чином захисні реакції є відповіддю організму на досвід, що сприймається людиною як загрозливий для сформованого, усталеного уявлення про себе та власне ставлення до світу. Для ситуації відкритості характерним є те, що стимули, які йдуть від організму чи зовнішнього середовища, вільно передаються нервовою системою і, що головне, без спотворень, викликаних хибними захисними реакціями. Тобто знімається стан “затиснутості”, постійного тримання захисних реакцій напоготові, що є дуже виснажливим як психологічно, так і фізіологічно, і негативно впливає на загальний психосоматичний стан людини [1, 191].

Суть внутрішньої свободи полягає в тому, щоб навчитися бути вільним, навчитися сприймати себе вільним, досягнути своєї свободи від інших людей від держави, соціуму та інших чинників, усвідомити свою відповідальність за свободу. А це означає знайти в собі сили, щоб змогти сказати: “Я все більше стаю архітектором самого себе. Я вільний у

прийнятті рішень та здійсненні вибору. Я здатний – через сприйняття своєї індивідуальності, сприйняти себе таким, яким я є, – більшою мірою реалізувати свою унікальність, свій потенціал” [2, 39].

Тому не дивно, що у наш час особливе місце в системі психологічного знання посідає екзистенціально-гуманістична парадигма, у контексті якої життєвий шлях особистості становить індивідуальну систему розв’язання екзистенціальних проблем, серед яких однією з чільних є проблема свободи. На перший погляд питання свободи в наш час видається дивним та недоречним. Адже давно вже немає рабства в звичному розумінні, але і в наш час виникають і продовжують вдосконалюватися нові форми рабства, нові види особистісного поневолення, які мають своєю метою створення суспільства “слухняних” та керованих людей. Чиниться насильство над індивідуальністю, пригнічується унікальність та ініціатива. Індустріальне суспільство – це суспільство, подібне до величезного заводу, де в кожного є регламентована і строго визначена роль. Роль у роботі складного та великого механізму. “Машинний процес у технологічному універсамі... – як стверджує Г.Маркузе, – руйнує внутрішню особисту свободу й об’єднує сексуальність та працю в безсвідомий, ритмічний автоматизм...” [3, 291].

Його метою є збільшення потужності все того ж виробництва, нарощування технологічних м’язів, проте в цій схемі нівелюється індивід та його індивідуальність. Губиться його значущість і велич, натомість виникає почуття безсилля та апатії, втрачається прагнення до активних змін та творчої самореалізації, яке часто розчиняється в одноманітності. Це час державних замовлень у літературі, музиці, мистецтві, це час кон’юнктурного формування смаків та уподобань, однаковості та безликісті. Згадаємо проблеми, порушені Е.Фромом у його праці “Втеча від свободи”, основним лейтмотивом якої є втеча від свободи задля комфортного, але конформного життя. Проілюструємо цю фразу тезою з передмови до згаданої праці: “... Сучасна людина все ще охоплена тривогою і піддається спокусі віддати свою свободу все можливим диктаторам – чи втратити її, перетворившись на маленький гвинтик машини: не у вільну людину, а в добре нагодований і добре одягнений автомат” [6, 9].

Ми говоримо про свободу, завдяки якій індивід вибирає самоздійснення, відіграє відповідну та добровільну роль у реалізації призначених долею подій цього світу [2, 45]. Така свобода, каже К.Роджерс, це мужність, яка дозволяє людині пірнути в невідоме, коли вона вибирає себе. Але продовжуючи свою думку, психіатр зазначає: “Це й тягар відповідальності за те “Я”, яке людина обирає, щоб бути ним” [2, 44]. Роздумуючи над проблемою автентичності, автор зазначає: “Мені здається, в глибині душі кожна людина запитує: “Хто я насправді? Як я можу налагодити контакт з моїм справжнім “Я”, яке лежить в основі моєї поверхової поведінки? Як я можу стати собою?”” [7, 154].

Вражаючим з цього приводу є й таке спостереження К.Роджерса: “Я помічаю, що багато людей сформували себе, намагаючись догодити іншим, але, знову ставши вільними, відходили від попереднього стану” [7, 218]. Продовжуючи думку, автор зазначає: “Вони не хочуть бути тими, ким “слід” бути, незалежно від того, поставлений цей імператив батьками чи культурою, визначається він позитивно чи негативно” [7, 219]. Свобода бути собою – свобода з великою відповідальністю, і людина рухається в її напрямі обережно, зі страхом, спочатку без жодної впевненості в собі [7, 220]. Виходячи з цього, К.Роджерс і розробив концепцію “внутрішньої свободи” як внутрішнього особистісного джерела протиставлення зовнішньому тискові. Як безмежного ресурсу, що є в кожному із нас і потребує лишень вивільнення та реалізації, задіяння всіх креативних і творчих здібностей.

Мету своєї праці К.Роджерс вбачає в тому, щоб допомогти клієнтові “бути тим, ким він є насправді”, адже це той “... життєвий шлях, який клієнт, виявляється, цінує понад усе, коли вільний прямувати в будь-якому напрямі” [7, 225]. Таким чином закономірним є висновок, що шлях до самореалізації, до розкриття свого “Я”, свого внутрішнього потенціалу це шлях свободи, вільного виявлення свого “Я” та побудова відповідно до

нього свого особистісного буття, це індивідуальний життєвий почерк, і від внутрішньої гармонії його власника значною мірою залежить гармонійність його стосунків з іншими та із світом як таким. Адже натомість – це є стратегія побудови свого буття серед інших буттів, і від того, яким є наше внутрішнє налаштування, якою є наша мотивація, залежать способи здійснення нашої самості у світі.

Ще одним з аспектів, що розкривають стан підневільності, Дж.Б. Баязарова вбачає в тому, що нині панує залежність людини від речей, вона пропонує вийти за межі речової залежності до вільного розвитку своїх сутнісних сил [8, 80]. Тому, що багато людей не замислюються над тим, що часто вони потрапили в залежність від речей, без яких вони не здатні уявити свого життя, без яких не в змозі повноцінно жити, прихильність до яких детермінує їх життя, роблячи їх залежними. Тобто йдеться не про пряму фізичну чи соціальну залежність, а про психологічну, що розвивається в межах споживацького суспільства, невід’ємним моментом якої слід визначити перенесення уречевленого ставлення і на людей, виникає так звана власницька установка, яка поширюється майже на все. Е.Фром називає життя згідно з такою установкою життям відповідно до модусу “володіти” або “мати”, який виключає всі інші. Людина розглядається відповідно не до того, ким вона є, а до того, чим вона володіє [9, 103]. Покажемо, на нашу думку, є визначення Е. Фромом самого споживача, якого він називає “вічним немовлям, що потребує соски”. Це з очевидністю підтверджують такі патологічні явища, як алкоголізм та наркоманія, продовжує він далі [9, 57]. Тобто багатьом людям притаманне прагнення втекти від себе, своєї свободи та відповідальності. Часто засобами такої втечі стають алкоголь, наркотики, індустрія розваг, комп’ютерні ігри, та незалежно від способу суть одна – втеча від себе, від автентичного буття.

Для означення стану, коли людина не бажає жити відповідно до своїх власних суб’єктивних потреб та міркувань, приховує від себе свою суть, намагаючись витіснити її з своєї свідомості чи відгородитися якимись логічними, проте “чужими” для себе думками та цінностями, вченим використовується поняття “фасаду” як штучного “Я”, сформованого для поведінки в певному колі чи для певної ситуації. Таким чином протягом дня ми граємо кілька ролей, а за життя за нами збирається і тягнеться ціла купа штучних масок. Подекуди виникає ситуація, за якої індивід вже не знає, яку роль він відіграє або його не влаштовує жодна з тих, якими він користувався протягом життя. Так виникає внутрішній конфлікт. Одним з можливих результатів його розвитку може бути психічна хвороба або спроба відшукати свою самість, тобто своє істинне “Я”. Щодо цього, то К.Роджерс каже: “Він (індивід) вільний стати самим собою чи сховатися за фасадом, рухатися вперед чи назад, поводитися як згубний руйнівник себе та інших чи робити себе та інших сильнішими – в буквальному розумінні слова він вільний жити чи померти, в обох – психологічному і фізіологічному – розуміннях цих слів” [7, 243].

Вчений робить висновок: “Виходить, що психічно вільна людина дедалі досконаліше виконує своє призначення” [7, 242]. Отже, автор говорить про свободу, яка є в людині-суб’єкта, свободу, яку ця людина мужньо використовує, щоб жити згідно із своїм потенціалом, завдяки якому індивід вибирає самоздійснення, відіграючи відповідальну роль у реалізації призначених долею подій цього світу. А цей досвід свободи відіграє величезну роль у житті його клієнтів – він стає найбільш значущим здобутком, який допомагає їм у людському становленні, бутті та стосунках з іншими [2, 45].

Видатний психолог зазначав, що в процесі тривалого і почасті виснажливого процесу психотерапії “наші клієнти помічають, що, якщо вони починають реалізувати себе більш вільно і зовнішні взаємовідносини починають відповідати внутрішнім відносинам людей, клієнти можуть відмовитися від деяких захисних реакцій і насправді слухати один одного. Часто вперше в житті вони починають розуміти, що відчуває інша людина і чому таким чином взаємне розуміння починає поширюватися на міжособистісні взаємовідносини” [7, 390].

Небезпеці, яка чатує на людину, котра не має мужності прийняти свою свободу та відповідальність, що випливає з неї, І.Лепп присвятив такі слова: “Зараз важливо зрозуміти, що, відмовляючись од своєї свободи, екзистенція тим самим не ховається від небезпеки, а навпаки, наражається на найгіршу з небезпек – небезпеку свого руйнування. Притаманне більшості наших сучасників прагнення передати відповідальність за свою долю в руки якогось тирана чи диктатора, підкоритися неврозу є ознакою непростої слабкості” [5, 38]. Мається на увазі, що дуже часто складно відмовитися від звички звалювати на когось іншого “турботу” вирішувати за тебе, а ще більш важко усвідомити себе відповідальним за своє життя за кожне власне рішення і сприйняти це як невід’ємну частину себе.

Недарма так високо поціновував свободу І.Лепп, але він також і розумів величезне значення відповідальності для свободи. У праці “Християнська філософія екзистенції” він писав: “Свобода та відповідальність – ці дві реальності так тісно пов’язані між собою, що цілком правомірно розглядати їх як два аспекти однієї й тієї ж екзистенційної реальності. Втім, саме тому, що екзистенція відповідальна за саму себе і за свої зобов’язання, вона так високо поціновує свободу: вона є лише тією мірою, якою вільна” [5, 39]. Тобто свобода сама зумовлює і виявляє себе у вільному самовиявленні, і відповідно є визначальною в людському житті. Дійсно, про людину найкраще можна судити з її вчинків, що розкривають її суть, а що, як не свобода дозволяє людині відбутися, проявитися, втілити свою волю в життя. Тільки по-справжньому вільна людина сама здатна вибирати форми своєї життєдіяльності та світоорієнтації. Саме з метою допомогти своїм клієнтам пройти шлях становлення як здорового, вільного, креативного та відкритого досвіду індивіда К.Роджерс розробляв та втілював у життя свою концепцію “внутрішньої свободи”.

Одним з важливих моментів його психотерапії є той, що клієнт також поступово рухається від життя згідно з цінностями, введеними в нього іншими людьми, до тих цінностей, які він сам відчуває [2, 38]. Шлях, який проходять його клієнти, К.Роджерс характеризує як від буття тими, ким керують інші люди та незрозумілі внутрішні сили, від того, хто боїться та не довіряє власним глибинним почуттям, внаслідок чого живе чужими цінностями. До буття тим, хто вміє сприймати свої власні почуття, хто цінує глибинні шари своєї натури і живе в гармонії з собою, хто знаходить силу в реалізації своєї унікальності, живе цінностями, що відповідають особистісному досвіду [2, 41]. Підтвердження цієї фрази знаходимо у Е.Фрома: свобода “визначає людське буття як таке, а крім того, поняття свободи змінюється залежно від ступеня усвідомлення людиною себе самої як незалежної та окремої істоти” [6, 30].

Вчений також відомий своїми дослідженнями в галузі педагогіки. Зокрема, в системі навчання, під час роботи він помітив негативну тенденцію – головний наголос у навчанні робиться на практичності, тренуванні самого інтелекту, здебільшого для розробки кращих продуктів щоденного вжитку, але це шкідливо відображається на креативності. Ситуація, за якої нехтуються особистісні почуття, вільний вибір та унікальність, не може позитивно впливати на становлення дитини. Спонукає до роздумів над методами та стилями викладання в школі така його теза: “Можна годинами спостерігати навчальний процес у початковій школі, не зафіксувавши жодного випадку індивідуальної творчості або вільного вибору – хіба що вчителька повернеться спиною” [2, 47]. Ця теза вказує також на ступінь тиску, який чиниться на учнів з початкових стадій навчання, придушення їх творчості, спонтанності. Вища освіта продовжує курс, заданий початковою школою, і, зі слів автора, її завдання спрямовані на те, щоб виплекати такі цінності в студента, які забезпечили б тільки комфортне перебування у лавах випускників коледжу, а звідти – і в житті [2, 47]. Тому автор поставив собі за мету спробувати “адаптувати” досвід психотерапії з метою застосування його в освітній сфері: “аби сприяти становленню внутрішньо вільних осіб” [2, 47]. Тобто він пропонує починати навчання “бути вільними” вже з школи, коли саме починається активне становлення людини. Тому що дуже багато знань та уявлень про навколишній світ та суспільство формуються саме в цей час.

Ситуація, коли непідготовлена дитина стикається зі світом, в якому вона не може реалізувати, знайти себе, вона повністю підкоряється чужій або насадженій думці, вона не усвідомлює своєї свободи та відповідальності, що випливає з неї. Продовжує жити за чийось планом, чийось цінностями, чийось життям, втрачаючи той глибинний екзистенційний зв'язок із своєю суттю, що формує її особистісну відзнаку, ту неповторність, що вирізняє її з-поміж мільярдів інших людей, її “Я”. Спонукають до роздумів такі слова екзистенціального психолога: “Таким чином можна відверто сказати, що... науки про людину (якщо вони і надалі будуть розвиватися так, як зараз) ведуть до соціальної диктатури і втрати особистості в індивіда. Цю небезпеку бачив ще К'еркегор сто років тому, а нині, у зв'язку зі зростанням знань, вона здається ще більш реальною, ніж тоді” [7, 268].

Під час роботи зі студентами та учнями вчений пересвідчився в тому, що більшість із них не були готовими до активної вільної діяльності. Не знали як поводитися в ситуації, коли вчитель дає їм право самим вибирати методи та процес навчання. Не могли рухатися далі без “вчителя-поводиря”, втрачали впевненість та впадали в розпач або апатію. Проте ситуація кардинально змінилася на протилежну, коли вони досягнули, зрозуміли, яку перевагу їм віддавали. Відмітимо, що більшість студентів почала більш якісно та продуктивно навчатися, більше того, почали отримувати задоволення від процесу навчання. І що теж суттєво – багато хто з них зміг реалізувати себе, зрозумівши своє істинне покликання та розібравшись у тому, що для нього по-справжньому суттєво та важливе, змогли всебічно розкрити себе, стали на шлях до автентичного життя [2, 51–59].

Підсумовуючи результати певного етапу своєї роботи, вчений зазначає: “Я помітив, що прагнення до більшої незалежності, потяг до самовизначення та інтеграції, тенденція прагнути, навіть незважаючи на здійснення болю, до соціалізованої зрілості є настільки ж (якщо не більше) могутніми. Як бажання комфортної залежності, потреби покладатися на зовнішній авторитет для набуття впевненості...” [10, 37]. Автор зазначав: “Індивідові, який глибоко і мужньо думає свої власні думки, набуває своєї власної унікальності, відповідно вибирає себе, може пощастити і він матиме у своєму розпорядженні сотні об'єктивних зовнішніх альтернатив, з яких можна зробити вибір; але може не пощастити і він таких альтернатив не матиме; проте безвідносно до цього його свобода існує” [2, 44].

Слід зазначити, що проблема свободи є однією з найбільш “гнучких” та мобільних, вона, мов лакмусовий папірець, відображає тип суспільства та притаманні йому модифікації свободи та несвободи, розкриття індивідуальних потенцій та їх пригнічення, заохочення вільного творчого зростання чи фрустрування або просто обмеження індивідуальності та її сутнісних прагнень. В час, коли розробляв свою теорію К.Роджерс, панівною була ситуація однаковості та безликісті, суспільство відволікало від реального осмислення свободи. Тогочасна система освіти не давала того простору для повноцінного творчого розвитку, не дозволяла розкрити всієї багатогранності її учня. Взагалі, тогочасне суспільство з різних обставин не давало можливості для повноцінної реалізації кожного індивіда, воно не сприяло його особистісному та творчому зростанню, проявам індивідуальної самобутності та автентичності. Такий розвиток подій стимулював багатьох вчених, мислителів до праці з метою подолання цієї негативної тенденції. Однією із таких спроб стала концепція “внутрішньої свободи” К.Роджерса.

ЛІТЕРАТУРА

1. Свобода: сучасні виміри та альтернативи. – К., 2004.
2. Гуманістична психологія: Антологія. Т. 1: Гуманістичні підходи у західній психології // *Роджерс К.* Вчитися бути вільним.. – К., 2001.
3. *Маркузе Г.* Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М., 2002.
4. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М., 1990.

5. *Лепп І.* Християнська філософія екзистенції. – К., 2004.
6. *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М., 1989.
7. *Роджерс К.Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994.
8. *Баязарова Дж.Б.* Прогресс. Человек. Свобода // *Философия и общество.* – М., 2001. – № 1(22).
9. *Фромм Э.* Иметь или быть. – М., 1986.
10. *Роджерс К.* Клиентоцентрированная терапия. – М.–К., 1997.